מדינת ישראל

משרד החוץ
ירושלים

תאריך:ח' באדר תשל"ט
7 במרץ 1979
מספר:

סודי

אל :
מאת: מנהלת מזתי"ם

המהפכה באיראן

סיכום ופתח דבר:

שינוי המשטר באיראן הינו מהפכה אמיתית בדומה לזו הצרפתית או הרוסית ולא הפיכה המבוצעת על ידי קבוצת כוח, בדרך כלל הצבא, כפי שאירע בארצות המזה"ת ב-30 השנים האחרונות.

מהפכה זו הינה תולדת התמורות החברתיות העצומות שחלו באיראן בשל הפיתוח המהיר והמודרניזציה המואצת; אלה הביאו להגדלת הפער בין עיר ובין כפר ובין עני לעשיר; גרמו לתנועת אוכלוסין מהכפר לעיר, להיווצרות פרולטריון עירוני, ושכבת משכילים גדולה, ויצרו ציפיות ותקוות.- מעבר מזה, ומעבר מזה - מונרכיה אבסולוטית, דיקטטורית, ריכוזית, ללא בסיס עממי, ללא שינוי מהותי באופי המשטר, או בדפוסי שלטונו המדיני והמנהלי - במקביל לתמורות החברתיות. כך נוצרו מתחים חברתיים שעל גביהם צמחה תנועה מהפכנית הדורת תסכול ואיבה לשאה ולמשטרו.

בגלל תנאיה המיוחדים של איראן הפך הממסד הדתי לנושא דגליה וחומייני - שעוד ממקום גלותו בעיראק תבע את הדחת השאה - למנהיגה המוכר על ידי כל גורמי ההתנגדות.

הנה כי כן היו חילופי המשטר בלתי נמנעים, אולם אישיותו של השאה, שיטות ממשלו והתנהגותו בעת המשבר האיצו והחישו את התהליך במידה רבה, ושיוו לו את אופיו המיוחד.

ברצ"ב ננסה לנתח בהרחבה את הגורמים שהביאו למהפכה ולתאר את תהליך ההתהדרדרות.

בברכה,

י. ורד

יעל ורד

5.3.1979

איראן - גורמי היסוד למהפכה

א. תחת שלטונו של השאה הצטברו באיראן לחצים חברתיים אשר במרוצת רוב תקופת שלטונו לא ניתן להם כמעט פורקן לגיטימי. לפני כשנתיים פתח השלטון פתח לשחרור כלשהו של הלחצים הללו, אולם התוצאה לא היתה שחרור מווסת של הלחץ אלא התפרצות אשר השלטון לא הצליח להשתלט עליה ואשר בסופו של דבר מוטטה את המשטר המלוכני. בחלקה הראשון של הסקירה ייסקרו גורמי היסוד שהיו טמונים בשורשי התהליך הנזכר.

1. <u>בית המלוכה</u>: ל"שושלת" הפהלוית (שכללה בס"ה את השליט האחרון ואת אביו) לא היתה כל אחיזה באוכלוסיה. "האידיאולוגיה" שבעזרתה חשב השאה האחרון ללכד את העם אחריו, היתה מלאכותית, מנותקת מהמציאות ומהמסורת האיראנית, וגם הוא וגם המפלגה שהקים השליט כמכשיר להגשמת האידיאולוגיה - לא נקלטו והוכחו ככשלון מוחלט.

אין ספק, להערכתנו, שלשאה עצמו, אשר פעל בהתאם לאמרה "המדינה זה אני", היתה מגמה אמיתית להפוך את איראן למדינה מודרנית, חזקה, מפותחת ומתקדמת, לפי הבנתו, אך המשטר הרכוזי הקיצוני שהנהיג מנע מהאוכלוסיה השתתפות בעיצוב גורלה. במקביל הקיף עצמו השאה בפמליה של אומרי הן שבמקרה הטוב היו אנשי ביצוע נאמנים (אך שגם להם חסרה תמיכת האוכלוסיה) ובמקרה הגרוע היו אופורטוניסטים.
כפועל יוצא מגישת השאה לשלטון ראו בני המשפחה המלכותית את המדינה כרכושם הפרטי, וכך נהגו בה. כתוצאה רוכז בידיהם ובידי שכבה דקה של מקורביהם עושר עצום מנקר עינים מלווה בשחיתות רחבת מימדים. הדבר הביא מצד אחד למרירות, לניכור בין הרוב המכריע של האוכלוסיה לבין השכבה השלטת ולהעמקת הפערים החברתיים, ומצד שני להגברת הצפיות של האוכלוסיה (ששאפה לשיפור מצבה) אשר לא באו על סיפוקן, מה ששימש אח"כ כר פורה ונוח לפעילות האופוזיציה.

2. האינטלגנציה החילונית: במסגרת תהליך המודרניזציה שהנהיג השאה הושם, בין היתר, דגש גם על ביעור הבערות, הרחבת החינוך והעלאת רמתו. על אף שההישגים בתחום זה ודאי שלא היו כה מרשימים כפי שהשלטון הציגם, צמחה בכל זאת שכבת משכילים שחלקם אף קיבל חינוכו מחוץ לאיראן, בעיקר במערב. באיראן עצמה היו ב-1978 - 100,000 בוגרי אוניברסיטאות, ו-200,000 סטודנטים. שכבה זו נחשפה לרעיונות חברתיים ופוליטיים באשר למהות המשטר, אשר עמדו בסתירה לתנאים החברתיים והפוליטיים ששררו באיראן תחת השלטון האוטוקראטי המוחלט של השאה.

בקרב שכבה זו צמחו, בדרך הטבע, מגמות פוליטיות שונות, שהעיקריות בהן היו הליברלים והשמאלנית. משכילים אלה, שנמנעה מהם כל אפשרות להתבטאות ביקורתית, הפכו למוקד של אי-שביעות רצון, מרירות ותסכול. בקרב קבוצה זו צמחה גם חלק מההמנהיגות של האופוזיציה החילונית על גורניה השונים. בגלל מוצאם החברתי של בני שכבה זו היו לכמה מהם קשרים ושיתוף אינטרסים עם המעמד הבינוני ו/או עם חוגים מסורתיים ודתיים, אשר חלקם נפגע בצורה זו או אחרת מהמודרניזציה שהנהיג השאה. מספר משכילים פנו אף לפעולה מחתרתית, גם אלימה, אולם רובם - נאלצו להסתגל ולהשלים עם אי-יכולתם להתבטא ולהשתתף בקביעת מדיניות (או לגלות לחו"ל), כל עוד שרר במדינה משטר דיקטטורי הלכה למעשה. אך ברגע שהותרה הרצועה פרצו אל פני השטח. עם הנהגת מדיניות הליברליזציה המוגבלת, ע"י השאה לפני כשנתיים הופיעה אינטלגנציה זו על הבמה הפוליטית במסגרת גופים שונים שבעצם התארגנותם וכן בנושאי פעילותם היוו ביקורת על השלטון וקריאת תגר על מדיניותו. ביניהם: אגודות המשפטנים, עוה"ד, האגודה להגנה על זכויות האזרח, תנועת החרות אשר תבעו שחרור אסירים פוליטיים, חופש ביטוי, בחירות חופשיות וכדומה. במקביל הופיעה מחדש "החזית הלאומית" - מעין ארגון גג שבמסגרתו פעלו האגודות השונות ואשר אח"כ הפכה למוקד הפעולה האופוזיציונית החילונית הליברלית נגד המשטר.

פעילותו של אותו חלק מהאינטלגנציה אשר היגר או נמלט מאיראן ואשר נושאי דגלו היו הסטודנטים האיראנים בחו"ל וארגוניהם, מיקדה את דעת הקהל במערב למתרחש באיראן, באמצעות מערכת תעמולה והסברה ובפעולות מחאה אלימות נגד

אובייקטים איראנים רשמיים (שהוגברו בהזדמנויות מיוחדות, כגון ביקורי השאה בבירות המערב). פעילות זו גם הזינה את האופוזיציה בתוך איראן ותרמה לחיזוקה.
האינטליגנציה השמאלנית מיקדה פעילותה גם בפעולות התארגנות בכמה מגזרים: בקרב הסטודנטים באוניברסיטה; וכפי שהתברר אחר כך גם בארגוני עובדים מסויימים - כגון בתעשיית הנפט ובהסתדרות המורים, ובכמה משרדי ממשלה, ובעת ובעונה אחת בפעילות מחתרתית וטרוריסטית כאשר כבסיס לוגיסטי בשוח משמשת להם גרמ'ז.
בדיעבד התברר שהשמאל והליברלים נכנסו למאבק נגד השלטון יחד עם הדתיים מבלי שהיו מודעים כלל לכך שחומייני חותר ללא פשרה להקמת רפובליקה איסלאמית.

3. <u>הכשלון בחקלאות</u>: חלק נכבד בתכנית המודרניזציה של השאה תפסה הרפורמה האגרארית, שנועדה לשפר מעמדם הכלכלי של החקלאים ולהבטיח מוצרי חקלאות לצרכי האוכלוסיה. תכנון לקוי וביצוע כושל גרמו לכשלון הרפורמה. בתכנון הושם דגש על הקמת מפעלים אגרו-מכניים גדולים במקום להעמיד אמצעים והדרכה לרשות החקלאי על-מנת להעלות רמת חייו ולהגביר הייצור החקלאי. כתוצאה קמה מחדש שכבה חדשה של בעלי קרקעות גדולים (שכללה גם את בני משפחת המלוכה) וחברות לעיבוד חקלאי בשותפות איראנית וזרה, בעיקר אמריקנית.
אותם כפריים שלמעשה נושלו מעל אדמתם אבדו כל דחף לעבד את הקרקעות שנלקחו מהם - וכתוצאה נפלטו מהכפר. מדיניות מחירים נמוכים לתוצרת החקלאית-גורם נוסף לנטישת הכפר. בד בבד גבר כוח המשיכה של הערים ובמיוחד טהראן ואספהאן, אשר כתוצאה מזרם הכנסות הנפט, ומהפיתוח המואץ, נוצרו בהן מקורות תעסוקה רבים. על מגמת התמורה ברמת החיים של העירוניים בהשוואה לכפריים מצביעה העובדה שבעוד שהיחס בין הצריכה העירונית לבין הצריכה הכפרית היה ב-1959 1:2 הרי ב-1972 היה 1:3. מעבר לכך אותם כפריים שהגיעו לערים הפכו לפרולטריאט עירוני עקור ומנוכר, מנותקים,

4/.

לעתים לחדשים רבים, ממשפחותיהם. עקורים אלה התרכזו בשכונות העוני בערים ובעיקר בטהראן, בלי כל סיכוי לשפר את רמת חייהם, כאשר לנגד עיניהם בזבוז מנקר עינים של השכבות העליונות.
בנוסף לכך הפך הכשלון בחקלאות את איראן ממדינה שסיפקה צרכיה במוצרים חקלאיים למדינה התלויה בייבוא מוצרים אלה - בהוצאה כספית ניכרת.

4. <u>המודרניזציה הכושלת</u>: בשאיפתו לעשות את איראן למדינה מפותחת פנה השאה למודרניזציה בנוסח המערב. הושם דגש על תכניות פיתוח גרנדיוזיות בעיקר בתעשיה, שעה שחוסר דאגה להכנת תשתית מתאימה - יצר צווארי בקבוק במרבית מגזרי הכלכלה והשירותים. במקביל - הרי למאמץ המודרניזציה היה בעצם טבע ארפי חילוני ואנטי- מסורתי, וכתוצאה התערערו ואף נהרסו מסגרות חברתיות מסורתיות שבהן חייתה האוכלוסיה במשך דורות רבים, וזאת עוד בטרם הוכנו כלל מסגרות אחרות שהיו יכולות להיות מסוגלות להעניק לחברה יציבות וערכים שתוכל להזדהות אתם.
המצב בתחום זה עוד הוחמר בעקבות העליה העצומה בהכנסות הנפט לאחר מלחמת יו"כ. תכניות הפיתוח ותקציביהן נופחו ותנופת הפיתוח הואצה מבלי שייעשה נסיון לתקן את הליקויים שהוזכרו לעיל. כתוצאה "התחממה" הכלכלה וגברה האינפלציה, והפער החברתי שהיה גדול כבר לפני כן עוד העמיק. מ-1972 עד 1975 עלה חלקם של שני העשירונים העליונים בהכנסה הלאומית מ-57.5% ל-63.5%, ושל ארבעת הבינוניים ירד מ-31% ל-25.5%, ושל ארבעת התחתונים - מ-11.5% ל-11%.

5. <u>הממסד הדתי</u>: יש להדגיש שבאיסלאם השיעי אין כל לגיטימציה לכל שלטון חילוני שהוא, אפילו יהא השליט עצמו שיעי. אולם בדיעבד, כאשר השלטון החילוני היה חזק, השלימו ראשי הדת בדרך כלל עם קיומו, בדלית ברירה, אך מבלי לוותר על העמדה האידיאולוגית הנזכרת. התלשותו של השלטון היתה גורם מדרבן לקריאת תגר מצידם עליו, אם כי מעולם לא הגיעו לשלטון במדינה. מדיניות המודרניזציה החילונית שהנהיג השאה האחרון (ולפניו גם אביו מייסד השושלת) נתפסה ע"י ראשי הדת והממסד הדתי כולו כפגיעה הן באיסלאם ובעקרונותיו והן במעמדם הם. הרפורמה האגרארית, למשל, נטלה מידיהם את

5/.

הפיקוח על נכסים קרקעיים גדולים והכנסותיהם (נוסף לפגיעה בפרנקציונים שספלו בהם ונהנו מהם); החינוך החילוני - הירוה פגיעה בערכי הדת והמסורת (נוסף לכך שעשוי היה לשלול פרנסת מורי הדת); ושחרור האשה - נתפס כמערער יסודות החברה האיסלאמית. תהליכי מודרניזציה אלה שהוגברו מראשית שנות הששים עם הנהגת "המהפכה הלבנה" (תכנית הרפורמות של השאה) נתקלו בהתנגדות ראשי הדת, וב-1963 אף הביאו לעימות גלוי עם השלטונות אשר בראשו עמד חומייני שגורש אחר כך מאיראן. אם כי מדיניות היד החזקה שבה נקט השלטון מאז פגעה ביכולתם של אנשי הדת לפעול גלויות בתחום הפוליטי הרי שלמעשה נשאר כוחם הרדום בלתי מעורער.

שלטון השאה בשנים האחרונות לא אפשר כל התבטאות אופוזיציונית לגיטימית, והדרך היחידה שנותרה להתבטאות מסוג זה היתה במרנחים דתיים, זאת גם משום שאיפת השאה להציג עצמו כשיעי מאמין (על-מנת לנסות לזכות באהדת האוכלוסיה). משום כך הפכו אנשי הדת ומוסדות הדת למוקדים שאליהם פנתה האוכלוסיה לסעד מוסרי (נגד הקיפוח הכלכלי והחברתי, על רקע ערעור רוב המסגרות החברתיות האחרות). בכך אף חוזק מעמד המנהיגות של ראשי הדת. יתר על כן גם קבוצות חברתיות וארגונים חברתיים-כלכליים שנפגעו מהרפורמות שיתפו פעולה עם הממסד הדתי ותמכו בו גם חומרית, כמוצא לרגש האיבה שלהם לשלטון.

6. <u>הבאזאר</u>: בין המערכות החברתיות-כלכליות שנפגעו ע"י המודרניזציה והרפורמות יש למנות את הבאזאר, בעיקר זה של טהראן, אשר הירוה מוקד הפעילות הכלכלית ברחבי איראן וכיוון אותה. למערכת זו, שפעלה בדרכים מסורתיות (למשל ללא בנקים), שהתבססה על יוזמה חפשית ללא כל פיקוח והכוונה ממשלתיים, היתה גם מסורת של ש"פ עם הממסד הדתי וכן עם מערכת גילדות בעלי המלאכה והסוחרים.

חדירת השלטון לתוך מערכת הכלכלה (באמצעות תכנון כלכלי, פיקוח על הייבוא והייצוא, הנהגת מערכת בנקאות, מסוי וכדומה) והמודרניזציה העלו מעמד בינוני חדש אשר דחק את רגלי אנשי הבאזאר ופגע במעמדם הכלכלי והחברתי. עם זאת עדיין רכוז בידיהם לא מעט אמצעים חומריים וכן שליטה על מקורות הפרנסה של האלפים הרבים של המועסקים בבאזאר עצמו ובפעילויות

הכלכלית הקשורות בו. משום כך היה ביכולתם לשתק חלק ניכר מהפעילות הכלכלית במדינה, ומצד שני להעמיד אמצעים חומריים לרשות אותם מוקדי כוח בעלי אינטרסים דומים לשלהם (למשל, כפי שעשו, לרשות מנהיגי הדת).

7. <u>שיטת השליטה של השאה</u>: נוסף לאופי הטוטאליטארי של המשטר שהנהיג, נקט השאה בקו של "הפרד ומשול" בתוך המערכת השלטונית הן האזרחית והן הבטחונית על זרועותיה. הקריטריון העיקרי במינוי ראשי המערכות הללו היתה נאמנות וצייתנות מוחלטים לשאה. ואינדוקטרינציה מתאימה הופעלה בקביעות במיוחד כלפי הצבא, על כל דרגיו. השאה פעל לא רק כמקור הסמכויות במדינה אלא אף כמקבל ההחלטות היחיד בכל הנושאים, לעתים עד לנושאים משניים לחלוטין. בצבא לא פעל מטה כללי, וכל אחד מראשי הזרועות דיווח ישירות לשאה, וממנו קיבל הוראותיו; בממשלה לא פעל קבינט כגוף מקבל החלטות אלא רק כגוף מבצע הוראות השאה. נוסף לכך בתקופה הקריטית האחרונה איבד השאה, בזה אחר זה, את יועציו האישיים (שרי החצר) הנאמנים שהיו עשויים, אולי, להשפיע על החלטותיו.
כתוצאה נמנעה הוצרות שכבת מנהיגות ראויה לשמה הן במגזר האזרחי והן במגזר הצבאי-בטחוני, וכל יציבות המערכת היתה תלויה במידת נחישותו ויכולת תפקודו של השאה עצמו. כאשר, במרוצת השנה האחרונה, החלו להתגלות סימני הססנות וחוסר מנהיגות של השאה, ועוד יותר כאשר החל השאה למצוא "שעירים לעזאזל" במאמץ לשכך את הביקורת וההתנגדות לשלטונו, והשליך לכלבים את ראש המוסד, רה"מ ואישים בכירים אחרים, כך התמוטטו, בזו אחר זו, כל אותן משענות שעליהן היה אמור שלטונו להישען: בתחילה "הסאוואק", אח"כ "נאמני" השאה בשלטון האזרחי (לרבות המפלגה שהקים), ולבסוף גם הצבא. יכולת הפעולה שלו נשתקה ע"י הוצאתו לרחובות על-מנת להשליט סדר, אך תוך מניעתו מנקיטת יד חזקה נגד מתפרעים ומפגינים, ויכולתו לפעול למניעת ההדרדרות שותקה למעשה.

8. <u>כוחות הבטחון והצבא</u>: האחריות לבטחון פנים חולקה ע"י השאה בין הצבא, המשטרה, הג'נדרמריה והסאוואק, כשכל אחד מכוחות אלה כפוף ישירות לשאה, וללא תיאום ביניהם. כאשר התמוטטו בזה אחר זה כוחות הבטחון האחרים נשאר

הצבא כמשענת האחרונה שהיתה עשויה, אולי, להבטיח את המשך משטר השאה.
כאמור מנע השאה הוצרות שכבת מנהיגות בצבא. יתר על כן השאה מנע, ובמתכוון,
היווצרות מוקד כוח עצמאי כלשהו בתוך הצבא שלא יהיה נתון למרותו הוא,
ובמסגרת זו אף הרחיק מהפיקוד מפקדים אמביציוזים בעלי יוזמה ושיעור קומה
(למשל גנרל ג'אם). סלקציה זו הנמיכה את רמת הפיקוד העליון ועשתה אותו
למכשיר פסיבי חסר יוזמות ותעוזה. כאשר ניתן היה, אולי, לעצור את ההדרדרות
ע"י הפעלת הצבא, שעה שהשאה גילה חוסר החלטיות, לא היו הגנרלים מסוגלים
לקבל החלטה להפעיל עצמאית את הצבא, או לפחות לכפות על השאה את הפעלתו,
פרט לפעם אחת. וכך כאשר ירד השאה מעל הבמה, לא היתה צמרת הצבא מסוגלת להפעיל
את הצבא ולהשתלט על המדינה, אלא נגררה אחר המאורעות, כל זאת שעה שלכאורה
לפחות שלמות הצבא - כגוף - לא נפגמה, למרות עריקות במקומות שונים. עם
זאת במקרה היחיד של עימות של ממש בין חיילי המשמר המלכותי לצוערי חיל
האוויר וההמונים שהתלוו אליהם - נשברו החיילים עד מהרה, מחוסר מוטיבציה
ואולי מפחד שיירשו גיהינום כאזהרת חומייני.

ב. ההדרדרות

1. קיים קושי בנסיון לקבוע את הזמן המדוייק לתחילת ההדרדרות של משטר השאה באיראן, היות ואנו דנים בתהליכים נמשכים של התבטאויות גורמי התסיסה שהוזכרו בפרק הקודם. אופוזיציה פעילה לשאה היתה קיימת משך שנים כשביטויה המעשי בא בפעולות טרור ספורדיות אשר הוגבלו בדיעבד במעגל פעילות הנגד הנוקשה של שירותי הבטחון ונשארו ללא אימפקט ציבורי ממשי. החל משנת 1975 גוברת הפעילות הנ"ל בשתנועות המחתרת מימין ומשמאל בודאי מודעות לתסיסה ולרגשות הזעם המצטבר באוכלוסיה. בשנת 1976 לא עובר שבוע ללא פעולת טרור. בשנה זו מתחילה פעילות ציבורית, ארגונית פוליטית בכותלי האוניברסיטאות שמגיעה לידיעת הציבור, הרואה בהן בסיס לפעולת המחאה ובסטודנטים אובייקט וחומר פוטנציאלי לתנועות הטירור.

2. בד בבד עם פעילות טרוריסטית גוברת, מתחים חברתיים והתערערות ערכים ומוסדות מסורתיים חש השאה לקראת סוף 1976 בלחץ אמריקני גובר בנושא זכויות האדם, שבא יחד עם לחצים דומים של גופים בי"ל כצלה"א, אמנסטי ועוד. מלחמת הבחירות בארה"ב ותפיסתו של קרטר את נושא זכויות האדם הופכת למדיניות הרשמית של ארה"ב כבר ביום השבעתו לנשיא ב-20/1/77. השאה הקשור בטבורו לארה"ב מאמין שתדמית "נכונה" בנושא זה בדעת הקהל האמריקנית ובקונגרס הינה חיונית למשטר ובשל כך גם לאיראן והוא מחוייב איפוא בפעולה. נוסף לכך התקלות הרבות בביצוע תוכניות הפיתוח שהואצו מ-1974, הוכיחו שלא ניתן להמשיך ללא הפחתת הריכוזיות, ההכוונה מגבוה והתרת רסן במידה מסויימת. בדיעבד מהווה התרת הרסן מצד השלטון האיראני את האות להדרדרות המעשית. יכולתו של שלטון צנטרליסטי-אבסולוטי להתקיים איננה עולה בקנה אחד עם ליברליזציה ומועד זה, שבו החליט השאה להוסיף את מימד הליברליזציה המכוונת והמבוקרת לסיטואציה האיראנית הוא תחילת הסוף של המשטר.

2/.

3. הפריצה האופוזיציונית לציבוריות האיראנית חופפת את תחילת נשיאותו של קרטר. בפברואר 77 מופצים מכתבי המחאה המחתרתיים הראשונים באלפי עותקים בין סטודנטים, אנשי רוח ועתונאים וכן בבזאר טהרן. האלמנט הדתי עדיין איננו מתבלט אולם עצם ההפצה בבזאר משמעותית להתפתחויות בהמשך בשל הקשר ההדוק בין הבזאר לממסד הדתי. מכתבי המחאה המופנים לרוה"מ ולשאה והחתומים בשמות מהורים תופעה חדשה ובלתי ידועה קודם לכן. משמעותי שעותקים ממכתבים אלו משוגרים דרך קבע לשגרירות ארה"ב בטהרן בבחינת "תעודת ביטוח" לכותביהם. המכתבים קובעים שהפרלמנט והממשלה חסרי כוח ביצוע והפעילות במדינה מנוהלת בהתאם לצורכי המונרך. מותקפות התוכניות הכלכליות של הממשלה וההדרדרות בחקלאות. מודגש שהבעיות היומיומיות הינן תוצאה מהפעילות הכללית שהינה בניגוד לזכויות האדם. בשלב זה לא מועלות תביעות של ממש, אם כי משמעות הביקורת ברורה. בין חותמי המכתבים הראשונים אישים מפלגי "החזית הלאומית" לשעבר כולל גאורדי, סנג'בי, בחתיאר ופורוהר (המשרתים היום כשרים בממשלת בזרגאן, פרט לבחתיאר).

4. אוירת הביקורת הגלויה חודרת למפלגת השלטון היחידה ר'סתאחיז, יציר כפיו של השאה. במאי 77 מתפרסמת בעתונות קריאתו של הסופר חאג'ה נורי אל מזכ"ל "רסתאחיז" לערוך ויכוח פתוח בנושא מפלגות פוליטיות באיראן ושמהווה למעשה קריאת תגר על הצורך שבקיומה. תגובת המשטר הצטמצמה בהסברי המפלגה, כי חירויות האדם מתבטאות במסגרת המפלגה ובמסגרת הרחבה יותר של המונרכיה, החוקה ומהפכת השאה והעם. עם זאת ב-29/6 מבטא דריוש הומאיון סגן מזכ"ל המפלגה את תחושת המשטר כי משהו אמנם מתרחש בשטח ואומר: "התפרצה העצומה והפתאומית של מכתבי המחתרת מתפרשת כתוצאה מהשפעת המינהל האמריקני החדש בנושא זכויות האדם". למרות זאת היו אלו תגובותיו היחידות של המשטר שהמשיך במדיניות הליברליזציה ונרתע מנקיטת פעולה ביד חזקה כבעבר.

5. לקראת סוף יולי מתברר שהמשטר מתעלם לחלוטין מהבעיה הפוליטית וסבור שפתרון הבעיה הכלכלית יפתור גם בעיות אחרות. ב-6/8 מוחלף רוה"מ הורידה

ע"י אמוזגאר שקבע בעדיפות ראשונה את הלחימה באינפלציה וצמצום תוכניות החומש הגרנדיוזיות. על-מנת להקל בלחצים החברתיים מושם גם דגש על פתרון בעית השיכון החריפה. תנועת המחאה מעמיקה ומתפשטת ומקיפה גורמים נוספים, קבוצות האינטלקטואלים וארגוני סופרים ועורכי-דין, ממשיכים במכתבי המחאה. בראשונה מופיעות תביעות מפורטות במכתבים: ביטול המפלגה, חופש פוליטי ופיזור המג'לס. האלמנט הדתי מתחיל להתבלט באמצעות שת"פ בין מחתרות המוג'הדין הדתיים והפדאין השמאלנים ובאוקטובר 77 הוא פורץ לרחוב: מתחילה הטפה במסגדים תוך קריאה להחזרת חומייני, וב-7/10 מתקיימת הפגנה ראשונה של אלמנטים דתיים ושמאלנים בריי (דרום טהרן). באוניברסיטאות טהרן התפרעויות סטודנטים הקוראים להפרדה בין נשים וגברים. המשטר עדיין אינו חש שהגורם הדתי הופך לכוח פוליטי. הוא ממשיך בדאגה לתדמיתו בנושא זכויות האדם תוך מתן היתר לביקורי הצלב-האדום בבתי-סוהר ושחרור אסירים פוליטים לפרקים. ביקור השאה בארה"ב וביקור נשיא ארה"ב בטהרן (נוב'-דצמ') מביא כצפוי להפגנות ולהשבתת אוניברסיטאות בכל רחבי המדינה. הדגש העיקרי של כל הגורמים על זכויות האדם.

6. בחודשים הראשונים של 1978 הגורם הדתי מוביל ברחובות, כשהמנהיג הבלתי מוכתר של הרחוב על גוניו השונים הוא חומייני הפועל ממקום גלותו בעיראק, באמצעות כרוזים, נאומים מוקלטים על סרטי-קול וחלוקת כספים, וקורא להדחת השאה.
הגורם הישיר ליוזמתו והגברת פעולתו: בסוף אוקטובר 1977 מת בנו של חומייני בעיראק והמנהיג השיעי סבור שנרצח בידי הסאוואק, ב-40 למותו הוא מפיץ כרוזים ארסיים נגד השאה, ב-7.1.78 המשטר מפרסם מאמר השמצה נגד חומייני. ב-7 וב-9 בינואר 78 הפגנות אלימות בקום, נופלים הרוגים ופצועים. באותו חודש מוקמת בטהראן הועדה לזכויות האדם בה מיוצגים האלמנטים השונים של האופוזיציה כולל נציג המגזר הדתי. מתחילה מחזוריות הפגנות כל 40 יום לזכר הרוגי ההפגנה הקודמת, בפברואר בטבריז נפגעים בתי קולנוע, עשרות סניפי בנקים ומרכז המפלגה כלומר מוסדות המסמלים את הפגיעה בדת, את החדירה המערבית, את הפגיעה בבזאר ואת מכשיר השלטון, כן גם במרס ב-13 ערים מרכזיות ברחבי המדינה. בסיס ומוצא להפגנות משמשים המסגדים והאוניברסיטאות,

4/.

המשתפים פעולה. השלטון מגיב עדיין במסגרת "זכויות האדם" כשסמכויות הסוואק לטיפול בפעילות עוינת מועברות למשטרה והוא נערך להתמודדות ציבורית ע"י גיבוש גורמים במשקל נגד להפגנות (באמצעות המפלגה, ארגוני נשים ועוד) אך לא בדרך של הכוח.

7. בחודשי אפריל-יולי 78 נמשכות הפגנות בכל רחבי המדינה במתכונת הקודמת ופורצות שביתות ספורדיות מעטות בתביעות שכר. רוב האוניברסיטאות במדינה מושבתות מלימודים ומחריפה הביקורת על המשטר במג'לס. ביוני פורשים מהמפלגה חברי המג'לס בני אחמד ופזשקפור ובראשונה מזה שנים מוגשות 250 הצעות תיקון לחוק המוגש ע"י הממשלה (חוק הבחירות). גל התפטרויות עובר על צמרת "רסתאחיז". בשלב זה הממסד הדתי הופך למנהיג כל גורמי האופוזיציה. תגובות השאה כלפי אירועים אלה, הססניות ופסיביות, תוך נכונות לדבר עם האופוזיציה. סימפטומטית לכך הדחת ראש הסאווק ב-6.6.

8. נכונות השאה למגעים עם האופוזיציה מהווה חידוש ביחסי השאה עם העם והוא רואה צורך בהיערכות חדשה בעיקר לגבי המגזר הדתי. ב-7/8 מתמנה שריף-אמאמי לראשות הממשלה. הרצון לקרב את הגורם הדתי מתבטא ברורות כבר בראיון הראשון שלו. רוה"מ מודיע שעדיפות ראשונה תינתן לדרך ההבנה ושיתוף הפעולה עם המנהיגים הדתיים והמולות ונוקט יוזמות של ממש: סגירת בתי-ההימורים, ביטול לוח השנה הקיסרי (שהונהג בהוראת השאה) וחזרה ללוח המוסלמי. הוא מוציא לגימלאות עשרות גנרלים תוך הבלטת שמות הבהאים שבתוכם. במקביל מבטל אמאמי את הצנזורה על העתונות, מתיר שידור ישיר מישיבות המג'לס ומנהל מו"מ עם ראשי החזית הלאומית ועם מנהיגים דתיים מתונים. הוא נענה לתביעות השכר של השובתים. אולם הממסד הדתי חש עתה בחולשת השלטון המרכזי ובכוחו הוא. הוא מודיע שאין צורך בהבנה עם השלטון, שכן תביעותיו מעוגנות בחוקה וההפגנות נמשכות ומתחזקות. תביעות הדתיים: גירוש הבהאים מכל עמדה, פירוק הסאוואק והחזרת חומייני. התביעה להפלת השאה אינה מופיעה עדיין באופן ממוסד אלא רק כסיסמא במקומות מוגבלים.

מן העבר השני מודיע פורוהר שמטרות החזית הינן המלחמה בדיקטטורה ובקולוניאליזם, כשברור עתה שהכוונה לצורת שלטון השאה. 14 מפלגות מודיעות על חידוש פעילותן. מאידך השאה מודיע ב-10/8 כי תותר פעילות מפלגתית וכי ימשיך בליברליזציה בה החל 18 חודש קודם לכן. (ראשית נשיאותו של קרטר!). יצויין שגם ליברליזציה זו מבוקרת, מוגבלת ומוכתבת מלמעלה.

9. ב-20.8 נספים בשריפה בבית קולנוע באבדאן כ-400 איש והאופוזיציה מאשימה את הסוואק. הלם השריפה גורם להאצת ההתדרדרות. חודשי ספטמבר-אוקטובר עומדים בסימן של הפגנות הענק בהנחייתה ובשליטתה הברורה של המנהיגות הדתית ובהתחלת קפאון כלכלי באמצעות שביתות מקיפות בכל השירותים הציבוריים כולל מגזר הנפט. נראה שבשלב זה האופוזיציה שוב אינה מסתפקת בשינויים בדרכי השלטון אלא חותרת להפלתו ואילו גורמים מתונים כעלי אמיני קוראים להקמת מונרכיה קונסטיטוציונית וממשלת קואליציה של גורמי ההתנגדות. בשל האנרכיה המתפשטת מוטל ב-8/9 משטר צבאי על טהרן ו-11 ערים נוספות ל-6 חודשים, שאין הממשל מעז להפעילו מעשית ומתגלה בכל חולשתו. הפירוס נמשך וב-1/10 פורזה מפלגת רסתאחיז. ב-6/10 מגיע חומייני לפריס וסנג'בי ובזרגאן יוצאים להתיעץ עמו. השביתות מתפשטות ומתרכזות בדואר, במכס, בנפט ובמפעלי תעשיה גדולים. מתרבות הפגיעות בזרים. השאה שוב אינו מתפקד כמנהיג פעיל ודומה שאיבד רצונו לשלוט. אישים שנפגשו עמו מתרשמים מהתמוטטות נפשית וחוסר אונים מוחלט.

10. ב-6/11 מתמנית ממשלה צבאית בראשות גנרל אזהרי לאחר יום של מהומות והצתות בכל רחבי טהרן כשהצבא עומד מן הצד במופגן - לרגע מתקבל הרושם שהשאה החליט על יד תקיפה. נעצרים מספר שרים כולל הובידה וסנג'בי שחזר מפריס - והודיע שהגיע להבנה עם חומייני. ההפגנות נמשכות בכל רחבי איראן להוציא טהרן ועתה נשמעות תביעות להדחת השאה. "החזית" יוצאת בהודעה שלמשטר המלוכני אין זכות לגטימית למשול. בניגוד למצופה במדינה נוקטת הממשלה

6/.

בצעדי פיוס נוספים כלפי האלמנט הדתי ומכריזה שחוקי המדינה הנוגדים את רוח האיסלאם יתוקנו בסיוע אנשי דת. הממסד הדתי איננו מגיב כלל. בדצמבר מתחדשות ההתפרעויות בטהרן ובראשונה נמסר על נשק חם בידי מפגינים. ב-10-11 לדצמבר מתקיימות תהלוכות האבל של העאשורה בהשתתפות מליוני איש. התהלוכות מהוות מסר ברור של ההשתלטות הגמורה של האלמנט הדתי כולל תביעותיו. בד בבד מקבלות השביתות הכלכליות אופי פוליטי כשלקראת סוף החודש הופכות השביתות בתעשית הנפט ובחברת התעופה לכלליות. הבנקים מתפקדים לסירוגין. כוחות הבטחון אינם משתלטים על הפגנות הרחוב בהעדר הוראות ו/או בשל חשש מהשחיקה שפקדה את הכוחות ומפחד תוצאותיו של עימות עם ההמון. מתרבות הידיעות על מגעים להקמת ממשלה אזרחית. דצמבר הוא גם החודש בו עוברת ארה"ב מתמיכה בשאה להחלטה מלווה בלחצים שעליו לעזוב את המדינה. בד בבד מופעל לחץ אמריקני כבד על הצבא למנוע הפיכה צבאית.

11. ב-1/1/79 מתפטר גנרל אזהרי ומתקיימים מגעים להרכבת ממשלה חדשה כשלשאה שסירב כל הזמן להתפטר ולצאת את המדינה ברור עתה שלא יוכל להישאר ולהמשיך בשלטונו. ב-5/1 מתבטא השאה בשיחה פרטית כי הוא רואה עצמו כמלך קונסטיטוציוני. ב-7/1 מרכיב בחתיאר את ממשלתו כשברקע הפגנות המוניות ושביתות בכל רחבי המדינה וכשבפרובינציות כבר נשמר הסדר הציבורי ע"י אנשי המנהיגות הדתית במקום. ב-16/1 יוצא השאה את איראן, מבלי להתפטר. הימים האחרונים עומדים בצל המאבק בין בחתיאר לחומייני כשהאחרון מנסה להביא להתפטרות הממשלה והמג'לס וליצור את "הרפובליקה האיסלאמית" קודם לשובו לאיראן. מתרבות הידיעות על מגעים בין בחתיאר לחומייני ונוצר הרושם שהללו קרובים לפשרה. ללא ספק משפיעים בשלב זה על התנהגות חומייני הדיווחים המגיעים מאיראן על הפגנה המונית למען החוקה (25/1) וההקשחה בצבא שמגבירים את חששותיו מאפשרות של הפיכה צבאית. החשש מהצבא ממשיך אף ברגע האחרון להיות גורם בעל משקל במהלכיו הטקטיים של חומייני. בו זמנית מנסה בחתיאר לעשות להרגעת המצב בתוככי איראן כשהוא חוזר ומצביע על כך שבדיעבד הביא למילוי כל הדרישות המרכזיות של האופוזיציה האיראנית

כמו יציאת השאה, פירוק הסוואק, חופש עתונות ושחרור אסירים פוליטיים. ב-1/2 שב חומייני לטהרן לקבלת פנים ללא תקדים. התנהגות האוכלוסיה ובמיוחד זו של הצבא בימים הראשונים של פברואר שהתבטאה בתסיסה גוברת בחילות האויר והים ובהצטרפות חיילים להפגנות התמיכה בו תרמו בודאי להערכת חומייני ואנשיו שהצבא ככלל, להוציא יחידות מסוימות, איננו מוכן לעימות ולשפיכות דמים ולא יקיים פקודה ברוח זו גם באם ימצא המנהיג שיוכל להורות כך. ב-5/2 ממנה חומייני את בזרגאן כראש הממשלה. ב-11/2 פורצים קרבות בין יחידות תומכי בחתיאר למורדים בחיל האויר אליהם מצטרפים לוחמים אזרחים כשיחידות הצבא מתמוטטות ומתפוררות. בו ביום מכריז הפיקוד הצבאי על ניטרליות במאבק וכיבוד רצונו של העם.

תהליך ההדרדרות מגיע לסיומו.

12. א. הקהילה היהודית באיראן מנתה עד למחצית שנת 1978 כ-80 אלף נפש. ההערכה היא שבין 15 ל-20 אלף יהודים יצאו עד עתה את המדינה לארה"ב, אירופה ולישראל. בין היוצאים חלק ניכר מ"הממסד" היהודי והשכבות העשירות יותר.

ב. עד כה לא היו כמעט פגיעות מכוונות כלפי הקהילה היהודית למרות שבכמה הפגנות נשמעו סיסמאות נגד יהודים וכרוזים אנטי-יהודים הופצו לפרקים חתומים בדרך כלל ע"י גופים כמעט אנונימים. באוגוסט אף הופצה חוברת אנטישמית בשם "העולם והיהודים" חתומה ע"י מנהיג דת שיעי בשם שירזי. חומר אנטישמי נמצא ברחוב האיראני כבעבר ואולי אף מודגש יותר. הערות אנטישמיות נמצאות גם בספרו של חומייני הכולל את נאומיו מהשנים 68-69 בתקופת שהותו בעיראק. כן הושמעו התבטאויות אנטי-יהודיות ע"י מנהיגי דת שונים.

ג. חששות הקהילה היהודית קיימים בעיקר מפני התפרצויות ספורדיות מקומיות וזאת למרות הודעות חוזרות ונשנות של אישי דת שתחילתן בהודעתו של שריעת מבארי ביולי 78 שקבע כי היהודים הם מיעוט מוכר ונשמר במסגרת החוקה והאיסלאם ודחה את תופעת הפרסומים האנטישמיים. הודעות מסוג זה חזרו ונשנו. חשוב במיוחד סרט-קול שהופץ בדצמבר מפיו של חומייני

עצמו ולפיו "האויב רוצה לפלג בינינו לבין אחינו היהודים... אנו אחים ויחד נבנה את איראן העתידה". למשכילים היהודים בודאי ברור מה פירושו של קיום במסגרת האיסלאם השיעי הקנאי כ"אנשי חסות". בכל ההתבטאויות מודגשת ההבחנה הברורה בין יהודים לישראל וציונות ואיום מוסתר כלפי היהודים מהזדהות עימם.

ד. לקראת סוף דצמבר 78 החלה הקהילה היהודית להפגין התקרבות למנהיגות הדתית האיראנית. בסוף דצמבר מופץ כרוז חתום ע"י "קבוצת המשכילים היהודיים" המביע הזדהות עם העם האיראני במאבק והכולל גינוי לציונות. המסמך נכתב לאחר פגישה עם המנהיג הדתי טלרגי. ב-19/1/79 מצטרפים כ-2,000 יהודים להפגנה בטהרן בראשות הרב הראשי ונושאים כרזות התומכות בחומייני. ב-27 בפברואר נפגשו נציגי "קבוצת המשכילים" עם נציג אש"פ. בפגישה הדגישה הקבוצה שיהודים וציונים אינם חופפים בהכרח, שישראל משתפת פעולה עם האימפריאליזם העולמי, ושעל הפלשתינאים לחזור למולדתם. בו ביום באספה בבית-כנסת שנקראה ע"י המוג'הדין נמסר למשתתפים שאם ברצונם "להרגיש טוב באיראן" עליהם לאמץ עקרונות מסוימים כגון הסתייגות מישראל והציונות ואהדה לאש"פ. כן נרמז שמוטב שלא יהיה להם קשר עם ארגונים יהודים של מדינות אימפריאליסטיות.

ה. ככל שהולכת ומתגברת הנימה האיסלאמית-שיעית באיראן ונמשכים הקשרים הקרובים בין המשטר לאש"פ כן הולכים וגדלים חששותיהם של היהודים שלא יוכלו להמשיך ולחיות כבני חורין וכאזרחים שווים. ידוע שרבים היו רוצים לצאת, אולם בשלב זה נאסרה היציאה על כל אזרח איראני, גברים ונשים מגיל 18. חלקים מהקהילה היהודית מאמינים שניתן להישאר ולהשתלב באיראן. הערכתנו שאם אמנם ישא המשטר האיראני אופי איסלאמי ריאקציוני רוב היהודים לא יוכלו ולא ירצו להמשיך ולחיות באיראן.